

Mitrovits Miklós

BTK Történettudományi Intézet

NKE Közép-Európa Kutatóintézet

„FÜGGETLENSÉGTŐL FÜGGETLENSÉGIG”

Lengyel emlékezetpolitika 2015 után¹

„Lengyel, magyar, két jó barát”. E jól ismert vers akkor született, amikor Lengyelország nem csupán függetlenségét veszítette el, hanem megszűnt államként létezni, három szomszédja 1772 és 1795 között felosztotta egymás között a területét. Ettől kezdve a lengyel politika értelme a függetlenség visszaszerzése lett, s a lengyel társadalom harcában a magyarok is fontos szerepet játszottak. Már csak abból az okból kifolyólag is, hogy a magyar nemzet sem független államban, hanem a Habsburg Birodalmon belül létezett. Bár a szabadságharcok, amelyeket több alkalommal (1848, 1863) közösen vívott a magyar a lengyelrel, elbuktak, de az első világháború után mindkét nemzet visszaszerezte állami függetlenségét. A függetlenségért folytatott harc még a 20. században is folytatódott, miután a második világháborút követően Lengyelország és Magyarország szovjet megszállás alá került. A „két jó barát” tehát sorsközösségben élt évszázadokon keresztül, folyamatosan és következetesen kiálltak egymás mellett és szolidaritást vállaltak, időnként pedig tevélegesen is megsegítették egymást. Mindebből azt is gondolhatnánk, hogy a lengyel és a magyar emlékezetpolitika nagyon hasonló egymáshoz. A valóságban azonban több az eltérés, mint gondolnánk.

A rendszerváltás utáni hivatalos lengyel emlékezetpolitikában számos olyan elem nincs is jelen, ami Magyarországon meghatározó. A származás és az államalapítás kérdései, egyszerűbben mondva: a „kik vagyunk és honnan jöttünk” kérdés nem létezik Lengyelországban. Szerencsés nemzet. A szláv származás nem képezheti vita tárgyát, mint ahogy az sem, hogy az szláv őshaza is valahol a Visztula és a Dnyeper között helyezkedett el. Ebből fakadóan a „honfoglalás” kifejezés sem létezik a lengyelben. Az egyetlen vitát kavaráó nagy kérdés az államalapítónak tekintett polán törzs léte vagy nem léte körül bontakozott ki. Volt-e polán törzs, amely megalapította a lengyel államot, vagy csupán a kereszténységet felvett szláv törzsek kapták e nevet a csehektől és/vagy a németekről. E kérdés azonban nem

¹ A Történelemtanárok (30.) Országos Konferenciáján elhangzott előadás írásos változata.

mozgatja meg a szélesebb közvéleményt, inkább szűk szakmai körökben zajlanak – egyébként éles – viták erről.

Párhuzamot lehetne állítani a mohácsi csatavesztés (1526) és Lengyelország végleges felosztása (1795) közé. Mindkét állam idegen erők által hosszú időre elvesztette önálló állami létét. E kérdésben több hasonlóságot lehet felfedezni mind a szakmai állásfoglalásokban, mind az emlékezetben. Közös pont a széttagoaltság előtti politikai elitek felelőssé tétele, bár mindkét országban történt elmozdulás attól a marxista értelmezéstől, amely kizárólag a feudális politikai elit nyakába varrta az ország pusztulását. Ugyanakkor azt is meg kell itt említeni, hogy Lengyelországban a Jagelló időszak egyértelműen pozitív történelmi periódusként, sőt a lengyel államiság aranykoraként jelenik meg az emlékezetben, és a felosztások előtti időszakból is egyre inkább a liberális reformokra, illetve azok porosz és orosz elnyomására helyezik a hangsúlyt. Ezzel szemben Magyarországon a Jagellók megítélése éppen a mohácsi csatavesztés miatt jóval vitatottabb, bár kulturális értelemben Magyarországon is számos pozitív gondolat társítható hozzájuk.

A fő különbség azonban mégis az, hogy Magyarországon az elvesztett függetlenség visszaszerzésének kérdése folyamatosan a szabadságharcok és „józan” kiegyezések egymást követő és kiegészítő jelenségeként jelenik meg. A kettő mindig együtt jár. Lengyelországban viszont a függetlenségi harcokat sosem követik kiegyezések, hanem éppen ellenkezőleg, a megszálló hatalom még inkább elvesz a lengyelek autonómiájából, még kiterjedtebb megtorlást alkalmaz. E különbségek abból is fakadnak, hogy míg a magyar nemzet elsősorban a Habsburgokkal, addig a lengyel főképpen az oroszokkal vívta e csatákat. Tehát a hódító hatalmak közötti politikai és kulturális, valamint az e hatalmak által alkalmazott eszközök között jelentős különbségek voltak.

A fentiekből is látható, hogy a lengyel függetlenségi hagyomány a magyartól eltérő történelmi időben és kontextusban született, amikor a 19. századi modern nemzetté válás régióinkban a történelem napirendjére került. Míg a magyar nemzetépítő elit (a reformkorszak politikai és kulturális elitje) a függetlenség hiányának már három évszázados tapasztalatával rendelkezett és ebben szocializálódva kereste a megegyezést a Habsburgokkal, addig a lengyel társadalom éppen ebben az időszakban került a széttagoaltság állapotába és még élt benne a remény a függetlenség mielőbbi visszaszerzésére. A modern lengyel nemzet tehát a függetlenségért folytatott szakadatlan és véres küzdelemben született (az oroszok ellenében), míg a magyar a békés reformokról szóló viták hevében (az osztrákokkal együtt). Óriási különbség. Nem csupán a konkrét történelmi események tekintetében, hanem az emlékezetpolitikai megjelenésében is.

A mai lengyel emlékezetpolitika (és a történelemoktatás is) lényegében felfűzhető szimbolikus (nagybetűvel írt) hónapok láncolatára. Ha valaki történelmi kontextusban látja leírva, hogy „November”, akkor rögtön tudja, hogy az 1830-as felkelésről van szó, mint ahogy a „Január” az 1863-as felkelést jelzi. Mindenkinek illik tudnia, hogy „Március” 1968-ban volt, „December” 1970-ben, „Augusztus” pedig 1980-ban. Itt most nincs arra mód, hogy az egyes történelmi események részleteit bemutassam, csupán arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy a lengyel emlékezetben a nagy események mind a függetlenségéért vívott küzdelem egy-egy kezdőpontját vagy fordulópontját jelentik. Amit pedig nem hónappal jelölnek, mint például az 1920. augusztus 15-i Varsó melletti, a bolsevik seregek feletti győztes csatát, akkor az csodaként („Visztulai csoda”), s mivel éppen Mária ünnepén történt, „Istentől kapott ajándékként”, tehát isteni csodaként emlegetik.

A lengyel nemzeti ünnepek is az említett történelmi eseményekhez kapcsolódnak. Közülük a három legfontosabb: május 3. (a felosztások előtti pillanatban, 1791-ben elfogadott polgári alkotmány, s mint ilyen Európa első alkotmányának napja), augusztus 15., illetve november 11. (az 1918-as függetlenség kikiáltásának napja). Ha egy pillanatra összevetjük a magyar történelmi ünnepekkel, akkor március 15-ét és október 23-át tudjuk párhuzamba állítani, bár mindkét szabadságért vívott forradalom végső soron – részben – elbukott. Ugyanakkor sem a függetlenséget (1918. november 16.), sem tizenhét-tizenkilencedik századi polgári alkotmányunkat (lévén, hogy nem volt) nem ünnepeljük.

S itt kell egy pillanatra kitérni a két nemzet történelmi emlékezetében meglévő még egy markáns különbségre. A magyar függetlenség „kivívása” szorosan összekapcsolódott a Szent István-i Magyarország területi széthullásával, így azt értelemszerűen tragédiaként élték meg akkor, és ma is így jelenik meg. Ezzel összefüggésben minden polgári liberális kezdeményezés, vagyis alkotmányozási kísérlet a Szent István-i állameszmével szemben, tehát a magyar nemzet történelmében negatív jelenséggé mutatkozik meg. Szemben vele a korábbi államegység helyreállítására törekvő revizionizmus, még akkor is, ha tudjuk, hogy az az állam nem volt független magyar (pláne nem nemzet-) állam, inkább elfogadott, egyes körökben, pillanatokban pedig egyenesen pozitív emlékezeti elem. Lengyelországban semmilyen revizionista emlékezet nem létezik. Annak ellenére, hogy az 1918-ban létrehozott állam határai jelentősen eltértek a felosztások előtti utolsó, az 1945-ben kialakított új lengyel állam pedig a második világháború előtti lengyel államétól. A lengyel történelmi szemléletben az államhatárok nem képeznek viszonyulási pontot. Sokkal fontosabb a függetlenség annál, hogy maga az állam hol helyezkedik el, és ezzel összefüggésben sokkal fontosabb a benne élő állampolgárok lojalitása az államhoz, mint etnikai eredetük (államnacionalizmus). Szemben a

magyar etnonacionalizmussal, ahol a magyarság kitüntetett szerepet kap nem csupán a mai határok között, hanem az egész Kárpát-medencében.

Az eddigi gondolatmenetet tovább fűzve meg kell említeni még egy fontos különbséget. A lengyel emlékezetpolitika korrelál a rendszerváltás utáni lengyel külpolitikai és biztonságpolitikai doktrínával, de sokszor ütközik az aktuális politikai szándékokkal. Ennek lényege, hogy Oroszország nyugati irányú terjeszkedését meg kell akadályozni, ezért a lengyel állam elemi érdeke a Balti államok, Belarusz, Ukrajna és Moldávia szuverenitásának erősítése, az orosz függőségük lazítása, nyugati orientációjuk erősítése. E régió egy valódi ütközőzóna a lengyel külpolitikai gondolkodásban. Tehát a keleti határokon túl maradt lengyel nemzetiségű lakosokra elsősorban lengyel nemzetiségű, de belarusz vagy ukrán állampolgárokra tekintenek, akiknek nem Lengyelországhoz, hanem a lakhelyük szerinti államhoz kell lojálisnak lenniük. Lengyelországban tehát a határon túli lengyelség nem jelenik meg úgy a politika szimbolikus tereiben, mint Magyarországon a „felvidéki magyarok” vagy a székelyek.

Ez persze komoly feszültséget is kelt a lengyel emlékezetpolitikában, hiszen példának okáért a lengyel–ukrán történelmi kapcsolatok még véletlenül sem nevezhetők felhőtlennek. A Hmelnyickij-felkeléstől egészen az ukránok által elkövetett volhíniai tömeggyilkosságokon át az ukrán lakosság Lengyelországból való erőszakos kitelepítéséig számos – sok esetben máig feldolgozatlan – konfliktus mérgezi a jó viszonyt a két ország között. Ezek közül több a napi politika szintjére emelkedett az elmúlt években. Például rendkívül szerencsétlen volt, hogy amikor 2015 áprilisában – a lengyel elnökválasztási kampány finisében – Bronisław Komorowski hivatalban lévő lengyel államfő nagyhatású beszédet mondott a kijevi Radában, határozottan kiállva az ukránok mellett a már közel egy éve dúló ukrán–orosz háborúban, az ukrán törvényhozás éppen akkor rehabilitálta az Ukrán Felszabadító Hadsereget (UPA), amely 1943-ban közel százezer lengyelt mészárolt le Volhíniában. Az ukránok azzal érveltek, hogy az UPA a szovjetek/oroszkok ellen vívott ukrán függetlenségi harc szimbóluma, tehát lényegében a lengyel függetlenségi hagyományoknak is megfelelhetne. Ez azonban nem hatotta meg a nemzeti-konzervatív oldalt Lengyelországban, s miután Andrzej Duda megnyerte a választásokat, átmenetileg megromlott a két ország kapcsolata. Annak ellenére, hogy Dudának és pártjának (Jog és Igazságosság), ha lehet még fontosabb Ukrajna szuverenitása és az oroszellenes politika fenntartása, mint elődjének.

A politika és az emlékezetpolitika azonban nem csak a nemzetközi térben ütközhet egymással. A 2015-ös választásokat megnyerő jobboldali Jog és Igazságosság láthatóan igyekszik átírni az 1989-es rendszerváltás (értsd: a függetlenség újbóli megszerzése)

előtörténetét. A fő kérdés az, hogy kinek köszönhető a rendszerváltás, a szovjetektől való megszabadulás? A lengyel kormány e téren a történelem jelentős megerőszkolására is képes volt. 2019-ben a rendszerváltás harmincadik évfordulóján nem hallhattunk Lech Wałęsáról, a legendás Szolidaritás szakszervezet Nobel-békedíjas elnökéről, ahogy egykori harcostársai is eltűntek a kiállítási tablókról és a televízió képernyőiről. Ennek oka egyfelől, hogy e történelmi személyek ma politikailag szemben állnak a kormánypárttal. Másfelől pedig, hogy ez az ellenzéki elit alkudta ki annak idején a békés rendszerváltást a kommunista párttól. (Ez nagyjából megfeleltethető a jelenlegi hivatalos emlékezetpolitikának, amelyben a demokratikus ellenzék érdemei ellenére egyre kevesebb helyet kap a rendszerváltás panteonjában.)

A 2015 utáni emlékezetpolitikában ugyanis a függetlenségért vívott fegyveres harcot tették az első helyre. A kompromisszumokat kereső és találó politikai erők kollaboránsként vagy egyenesen árulóként jelennek meg. Így az 1989-es Kerekasztal-tárgyalások főszereplői háttérbe szorulnak a nyolcvanas évek radikális ellenzéki mozgalmáraival szemben, akik nem riadtak vissza a valódi fizikai konfrontációtól sem. Utóbbiak közül éppen a jelenlegi miniszterelnök apja, a nemrég elhunyt Kornel Morawiecki vált a legfontosabb alakká, természetesen Jarosław Kaczyński Szmolenszkben elhunyt ikertestvére, Lech Kaczyński mellett. Morawiecki a Harcoló Szolidaritás vezéréként valóban elutasított minden megállapodást a kommunista párttal, s olyan konspiratív szervezetet hozott létre, amely nem zárta ki a hatalom erőszakos megdöntésének lehetőségét sem. Kaczyńskiékről azonban ez nem volt elmondható, hiszen ők is részt vettek a Kerekasztalon.

Ugyanígy a fegyveres harcot a második világháború után is folytató, ún. Elátkozott katonák (Żołnierzy Wyklęci) is előléptek az 2015 utáni emlékezetpolitika legfőbb hősei közé. Az 1944 és 1947 között a partizánharcot fel nem adó több ezer ellenállóról a szocializmus alatt nem lehetett beszélni sem, de a békés rendszerváltás után sem válhattak példaképekké. Az elmúlt öt évben azonban e tendencia megváltozott. A szovjetek ellen harcoló „elátkozott katonák” elnyerték helyüket a lengyel függetlenségi hagyomány panteonjában. Érdeemes megemlíteni, hogy ez mennyire szemben áll azzal a korábbi hagyománnyal, amely a fegyveres harcot értelmetlennek tekintette, mert mindig bukással végződött. Andrzej Wajda Csatorna című filmje végén a főhős nem jut ki a rácsokkal lezárt csatornából, a Hamu és Gyémánt végén pedig fehér lepedők között hal „hősi” halált az ellenállást folytató lengyel fiatal. De szemben áll azzal a politikával is, amelyet a hetvenes-nyolcvanas évek lengyel ellenzéke képviselt: tanulva a negyvennégyes varsói felkelésből és magyar ötvenhatos eseményekből, el akarták kerülni a véröntést és el is kerülték.

